

GRETL AMALIY DASTURIY PAKETIDA SURXONDARYO VILOYATI CHAKANA SAVDO AYLANMASI HAJMINING ASOSIY KO`RSATKICHLARI ARIMA MODELI

Normamatova Yulduz Ravshan qizi

Annotatsiya: Ushbu maqolada Surxondaryo viloyati chakana savdo aylanmasining asosiy ko'rsatkichlari ARIMA modeli yordamida ekonometrik tahlil qilindi. Tadqiqotda 2010–2022-yillar oralig'idagi statistik ma'lumotlardan foydalanilib, vaqtli qatorlarning stasionarligi kengaytirilgan Dikki–Fyuller testi orqali tekshirildi. Modelning optimal shakli ARIMA(3,2,0) ko'rinishida aniqlanib, uning parametrlarini baholash natijasida pseudo $R^2 \approx 0,95$ va McFadden $R^2 \approx 0,94$ ko'rsatkichlari olindi. Bu esa modelning yuqori aniqlikka ega ekanligini ko'rsatadi. Shuningdek, MAPE = 8,87% bo'lib, prognoz natijalari ishonchli deb baholandi. ARIMA modeli asosida 2025–2029-yillarga mo'ljallangan chakana savdo aylanmasining prognoz qiymatlari ishlab chiqildi. Tadqiqot natijalari viloyat iqtisodiyoti uchun istiqbolli rejalashtirish, resurslardan oqilona foydalanish va ichki bozor barqarorligini ta'minlashda amaliy ahamiyat kasb etadi.

Kalit so'zlar: ARIMA modeli, Gretl dasturi, ekonometrik modellashtirish, vaqt qatori, chakana savdo aylanmasi, Surxondaryo viloyati, prognozlash, statistik tahlil.

Xorijiy va mahalliy iqtisodchi olimlar turli sohalardagi ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarni ekonometrik modellashtirishning o'zni va ahamiyati haqida o'z fikr va mulohazalarini keltirib o'tishgan. Iqtisodchi olimlar R.X.Alimov, A.A.Almuradov, S.O. Xomidovlar fikricha „Iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida o'zgarib turuvchi raqobat muhiti va bozor sharoitlarini ilg'ab olish, ularning mohiyati hamda qonuniyatlarini chuqur tahlil qilishda ekonometrik usullar va modellardan foydalanish yordamida makroiqtisodiy indikatorlarni prognozlash, ko'p variantli yechimlardan muqobil yechimni tanlash, tavakkalchilik va noaniqlik sharoitida optimal iqtisodiy qarorlar qabul qilish, muhim ahamiyat kasb etadi¹.

¹ Alimov R.X., Almuradov A.A., Xomidov S.O. Ekonometrik modellashtirish. O'quv qo'llanma. – T.: IQTISODIYOT, 2019. – 122 b.

Iqtisodiyotda vaqtli qatorlar statsionar yoki statsionar bo‘lmagan qatorlarga ajratilib o‘rganiladi va statsionar qatorlarni prognoz parametrlarini aniqlashda integratsiyalashgan avtoregressiya va sirg‘aluvchi o‘rtacha (Autoregressive Integrated Moving Average - ARIMA) modelidan foydalansa maqsadga muvofiq bo‘ladi.

Statsionar vaqtli qator - vaqt davomida o‘rtachasi, dispersiyasi, avtokorrelyatsiyasi kabi statistik hususiyatlari o‘zgarmas bo‘lgan vaqtli qatordir. Agar vaqtli qator statsionar bo‘lmasa, u holda uning birinchi yoki keyingi farqlariga o‘tiladi².

Surxondaryo viloyati chakana savdosining asosiy ko‘rsatkichlarini 2025-2029-yillarga mo‘ljallangan prognoz qiymatlarini aniqlash uchun ARIMA modeli qo‘llanildi.

$$\text{ARIMA}(p, d, q) \quad (1.1)$$

bu yerda p - avtoregressiya tartibi, q - sirg‘aluvchi o‘rtacha tartibi, d - integratsiyalanganlik darajasi.

Modelning matematik ko‘rinishi esa:

$$\Delta^d y_t = c + \sum_{i=1}^p \alpha_i \Delta^d y_{t-1} + \sum_{i=1}^q \beta_i \cdot \varepsilon_{t-j} + \varepsilon_t^3 \quad (1.2)$$

Bu yerda c, α_i, β_i - model parametrlari, $\Delta^d - d$ tartibli operatorlar farqi.

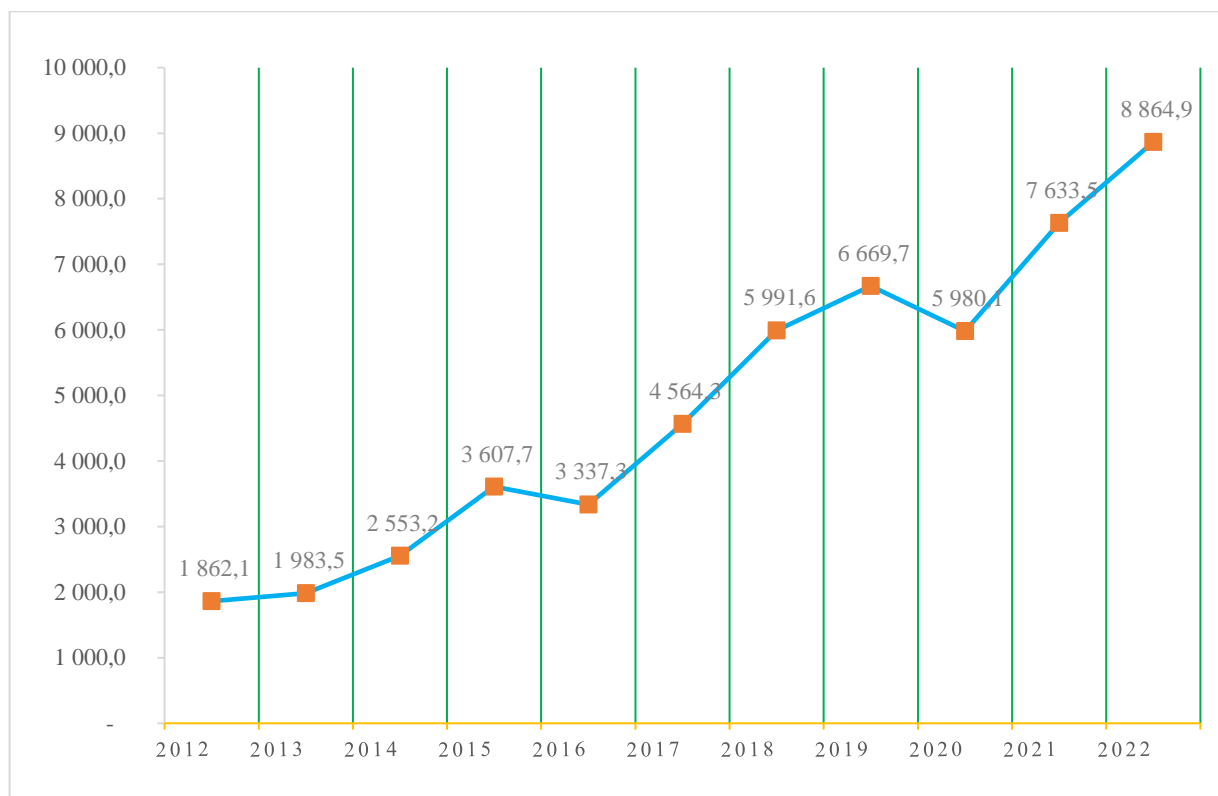
Surxondaryo viloyati 2010-2022-yillarda chakana savdoning asosiy ko‘rsatkichlari to‘g‘risidagi ma‘lumotlar O‘zbekiston Respublikasi prezidenti huzuridagi statistika agentligi ma‘lumotlari asosida shakllantirildi (1.1-rasm).

Surxondaryo viloyati ichki savdosida asosiy iqtisodiy holatni belgilab beruvchi asosiy ko‘rsatkichlardan biri bu chakana savdo aylanmasi ko‘rsatkichi hisoblanadi.

² Kasyoki A. Simple Steps for fitting ARIMA model to time series data for forecasting using R. // International Journal of Science and Research (IJSR), Volume 4, Issue 3, March 2015.

³ ТУРАЕВ Б.Э. АРИМА модели ёрдамида қурилиш ишлари ҳажмини прогноз қилиш (Сурхондарё вилоятида мисолида). “UzBridge” электрон журнали. I – сон июнь, 2021 йил 74 – 84 саҳифалар

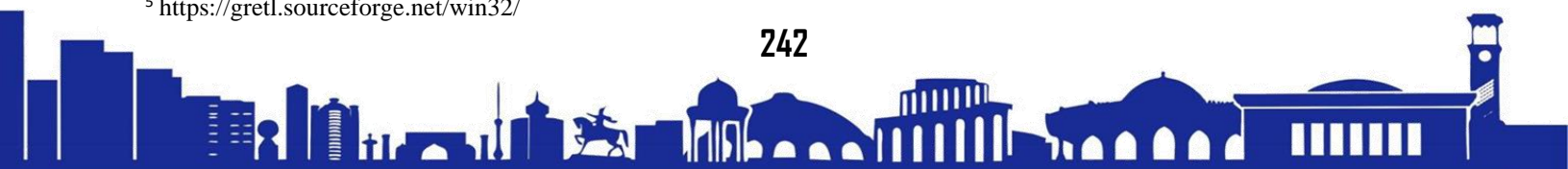
1.1-rasm. Surxondaryo viloyatida 2010-2022-yillarda chakana savdo aylanmasi hajmi, mlrd soʻmda⁴

Ushbu koʻrsatkichni kelajakdagi qiymatlarini prognozlashtirish ichki savdo tarmogʻida muhim boshqaruv qarorlarini qabul qilish, resurslarni boshqarish, eksport salohiyatini oshirishda va kelgusida aholi aholi farovonligini taʼminlashda muhim ahamiyatga ega hisoblanadi. Shu sababli, biz Surxondaryo viloyati ichki savdo tarmogʻida ishlab chiqarilgan chakana savdo hajmi koʻrsatkichini prognozlashtiramiz. ARIMA modelini tuzishda Gretl dasturidan foydalanamiz⁵.

Maʼlumki, ekonometrik modellashtirishning dastlabki bosqichi Spetsifikatsiyalash bosqichi boʻlib, ushbu bosqichda vaqtli qatorlarning statsionar yoki statsionar emasligini tekshirish, qoldiqlarda avtokorelliyatsiya mavjudligini aniqlash, model tartibini belgilash kabi amallar bajariladi.

⁴ Oʻzbekiston Respublikasi prezidenti huzuridagi statistika agentligi maʼlumotlari asosida shakllantirildi.

⁵ <https://gretl.sourceforge.net/win32/>

Dastlab 2010-2022-yillar oralig‘idagi chakana savdo aylanmasi hajmi qatorining stasionar yoki stasionar emasligini tekshiriladi.(1-ilova). Tekshirish natijasida vaqtli qatorlarning stasionar emasligi aniqlandi. Shu sababli ikkinchi farqlar stasionarligini tekshirish o‘rinli bo‘ladi. Buning uchun kengaytirilgan Dikki-Fyuller testi qo‘llanildi (1.1-jadval).

1.1-jadval

Surxondaryo viloyatining chakana savdo aylanmasi hajmi bo‘yicha kengaytirilgan Dikki-Fyuller testi natijalari⁶

Augmented Dickey-Fuller test for d_d_Y testing down from 2 lags, criterion AIC sample size 8 unit-root null hypothesis: $a = 1$ test without constant including 2 lags of $(1-L)d\_d\_Y$ model: $(1-L)y = (a-1)*y(-1) + \dots + e$ estimated value of $(a - 1)$: -4.78156 test statistic: $\tau_{nc}(1) = -6.13235$ asymptotic p-value 2.274e-09 1st-order autocorrelation coeff. for e: 0.395 lagged differences: $F(2, 5) = 10.648 [0.0158]$ test with constant

⁶ Muallif tomonidan ishlab chiqilgan

including 2 lags of $(1-L)d_d Y$
 model: $(1-L)y = b_0 + (a-1)*y(-1) + \dots + e$
 estimated value of $(a - 1)$: -4.78822
 test statistic: $\tau_c(1) = -5.70543$
 asymptotic p-value 5.925e-07
 1st-order autocorrelation coeff. for e: 0.354
 lagged differences: $F(2, 4) = 9.093 [0.0325]$

Shuningdek, vaqtli qatorlarning 2-tartibli ayirmalari o'zgarmasli test natijalariga ko'ra statsionar ($p = 2,274 * e^{-9}$) va o'zgarmassiz test natijalariga ko'ra ($p = 5,925 * e^{-7}$) statsionarlighi ma'lum bo'ldi.

1.1-jadvaldan o'zgarmasli va o'zgarmassiz test natijalari ham ikkinchi farqlarining statsionarlighini ko'rsatmoqda. Bunda – qiymat istalgan erkinlik darajalaridan kichik. Demak $d = 2$ qiymatni qabul qiladi.

Agar vaqtli qatorlar darajalari qiymatlari keyingi darajalar qiymatlariga bog'liq bo'lsa, qatorda tendensiya yoki sikl mavjud bo'ladi⁷. Viloyat chakana savdo aylanmasi hajmi vaqtli qatorida avtokorrelyatsiya mavjud emasligini 2-ilovadagi korrelogrammadan ko'rish mumkin.

Ma'lumki, *ACF* kamayuvchi bo'lib, *PACF* esa p davridan keyin uzilsa, jarayon avtoregressiyaga xos bo'ladi⁸. Bizni tahlillarimizda bunday holat aniqlanmadi.

Model tartibini belgilab olamiz.

$$\text{ARIMA}(3,2,0) \quad (1.3)$$

ARIMA modelining matematik ko'rinishini yozamiz.

$$\Delta^2 y_t = -1.12431 \Delta^2 y_{t-1} - 1.13949 \Delta^2 y_{t-2} - 0.769579 \Delta^2 y_{t-3} + \varepsilon \quad (1.4)$$

Bu yerda c, α_i, β_i – model parametrlari, Δ^d – d tartibli opertorlar farqi.

⁷ Шалабанов А.К., Роганов Д.А. Эконометрика: Учебно-методическое пособие. Казань, Академия Управления «ТИСБИ», 2008 – 107 стр.

⁸ Исмагилов И.И., Кадочникова Е.И.. Специальные модели эконометрики в среде Gretl: учебное пособие для студентов, обучающихся по направлению 38.04.01 «Экономика» – Казань: Казан. ун-т. 2018 – 91 с.

Endi model parametrlarini baholaymiz(1.2-jadval).

1.2-jadval

Model parametrlarini baholash natijalari⁹

Model 11: ARIMA, using observations 2012-2022 (T = 11)

Dependent variable: $(1-L)^2 Y$

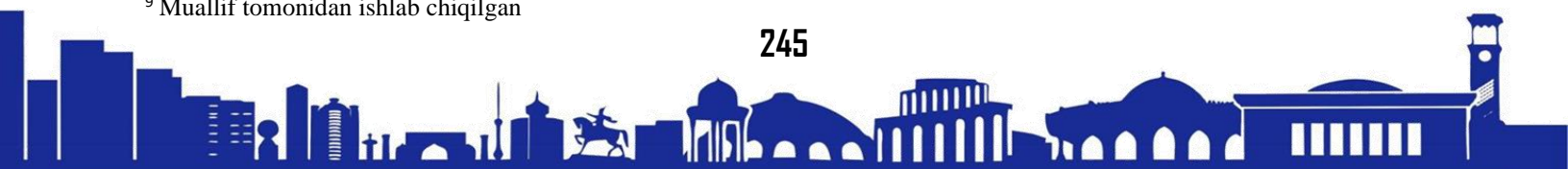
Standard errors based on Hessian

	<i>Coefficient</i>	<i>Std. Error</i>	<i>z</i>	<i>p-value</i>	
phi_1	-1.12431	0.180517	-6.228	<0.0001	***
phi_2	-1.13949	0.168351	-6.769	<0.0001	***
phi_3	-0.769579	0.168371	-4.571	<0.0001	***

Mean dependent var	28.41818	S.D. dependent var	1142.269
Mean of innovations	56.75437	S.D. of innovations	473.8188
R-squared	0.956616	Adjusted R-squared	0.945770
Log-likelihood	-85.39572	Akaike criterion	178.7914
Schwarz criterion	180.3830	Hannan-Quinn	177.7882

	<i>Real</i>	<i>Imaginary</i>	<i>Modulus</i>	<i>Frequency</i>
AR				
Root 1	-1.1773	0.0000	1.1773	0.5000
Root 2	-0.1517	-1.0396	1.0506	-0.2731
Root 3	-0.1517	1.0396	1.0506	0.2731

⁹ Muallif tomonidan ishlab chiqilgan

1.2-jadvaldagi model parametrlariga etibor qaratilsa, modelning barcha parametrlari Fisherning z mezonini bo'yicha ahamiyatli hisoblanadi.

Regression tahlil natijalari pseudo $R^2 \approx 0,95$, hamda McFadden $R^2 \approx 0,94$ ekanligini ko'rsatmoqda. Bu esa o'z navbatida modelning sifatligini ifodalaydi¹⁰. Endi modelning o'rtacha absalyut foizli xatoligini tekshirilganda(1.2-rasm), uning qiymati $MAPE = 8,87\%$ ga tengligi aniqlandi.

Model estimation range: 2012 - 2022	
Forecast evaluation statistics using 11 observations	
Mean Error	56.754
Root Mean Squared Error	473.82
Mean Absolute Error	367.27
Mean Percentage Error	-0.45997
Mean Absolute Percentage Error	8.8706
<u>Theil's U2</u>	0.49568

1.2-rasm. Modelning approksimatsiya xatoligi¹¹

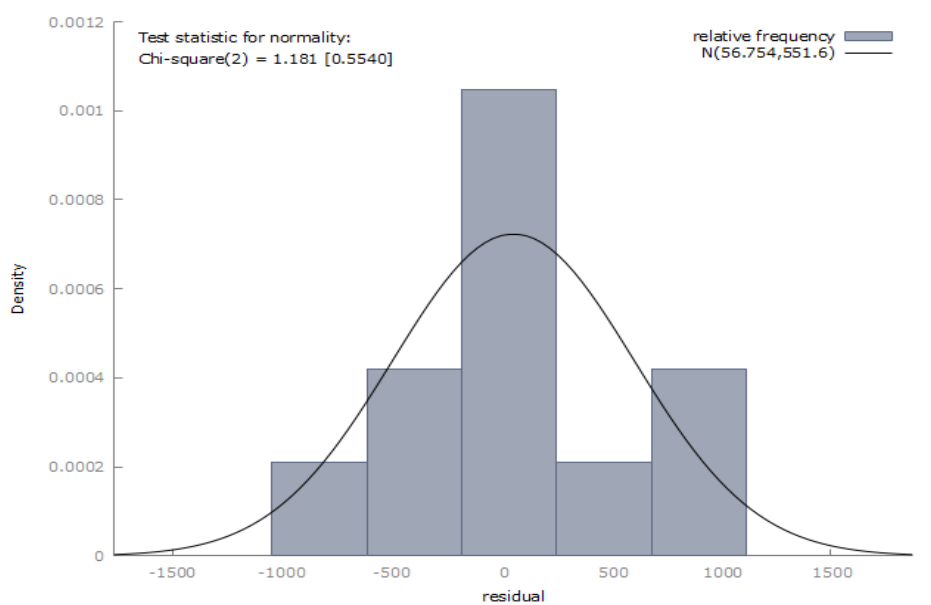
Bu esa approksimatsiya xatoligi me'yor chegarasidan oshmaganligini ko'rsatadi¹². Qoldiqlarda avtokorrelatsiyani tekshirildi va qoldiqlarda avtokorrelatsiya kuzatilmadi(1.3-rasm).

¹⁰ X.S.Muhiddinov,O.Q.Xatamov,A.N.Rahimov. Ekonometrika asoslari. O`quv qo`llanma. Qarshi: Intelektl nashriyoti 2021.-2875

¹¹ Muallif ishlanmasi

¹² X.S.Muhiddinov,O.Q.Xatamov,A.N.Rahimov. Ekonometrika asoslari. O`quv qo`llanma. Qarshi: Intelektl nashriyoti 2021.-2875

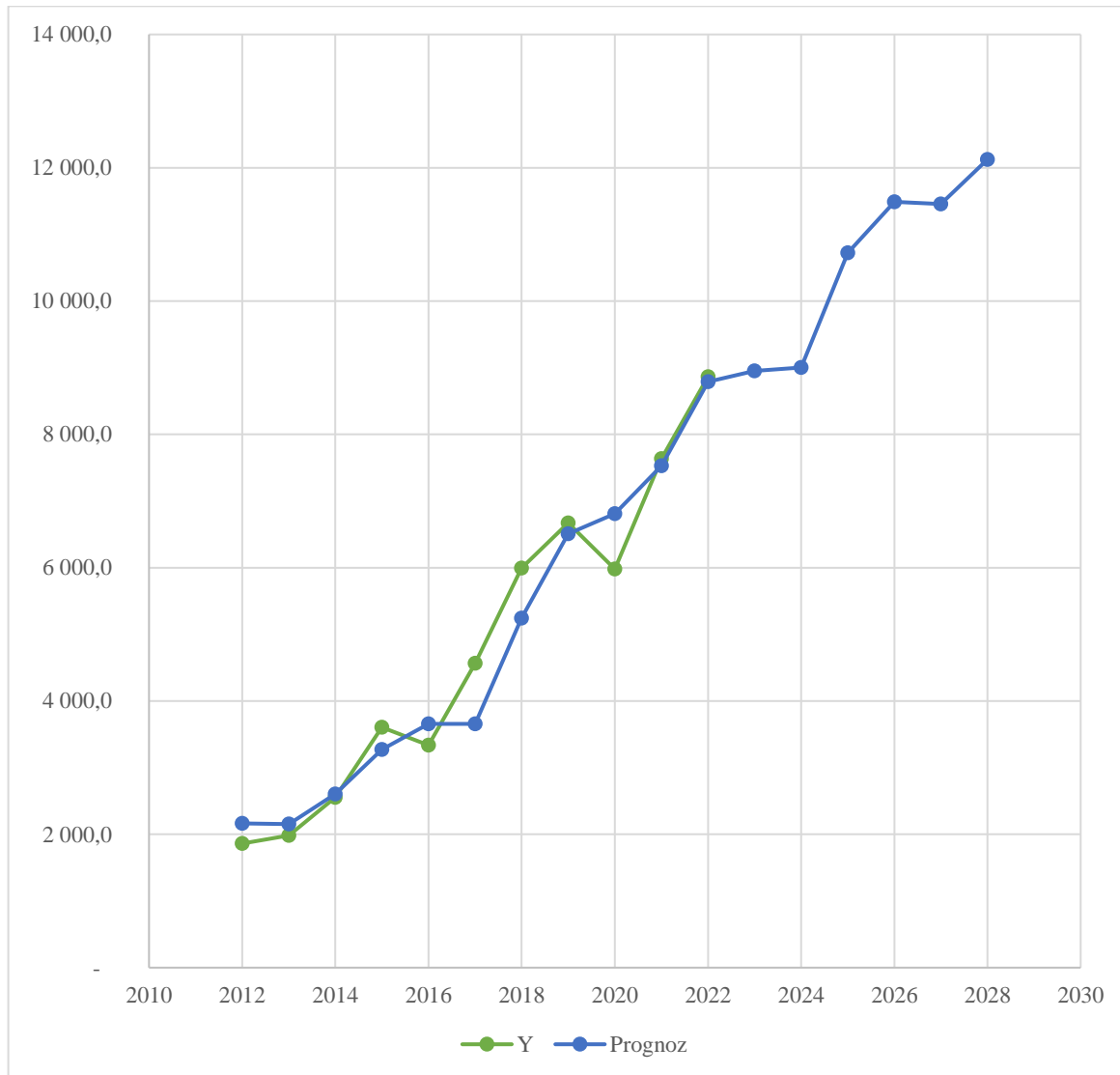
1.3-rasm. Qoldiqlarni normal taqsimot qonuniga bo‘ysinishi va korellogrammasi¹³

Keyingi qadamda qoldiqlarni normal taqsimot qonuniga bo‘ysinishi tekshirildi va $\alpha = 0,05$ qiymatidan yuqori ekanligi aniqlandi.

Yuqoridagi tahlillar modelning iqtisodiy jarayonlarga mosligini ko‘rsatadi. Shu asosida, Surxondaryo viloyati chakana savdo aylanmasi hajmini 2025-2029-yillar uchun prognoz qiymatlari hisob-kitob qilindi. Prognoz va haqiqiy qiymatlari grafigiga e‘tibor qaratsa, ularning grafigi bir biriga juda yaqinligini ko‘rishimiz mumkin(1.4-rasm). 1.4-rasmdan, 2025-2029-yillar uchun viloyatda chakana savdo aylanmasi hajmi prognoz qiymatlarini ishlab chiqildi.

¹³ Muallif ishlanmasi

1.4-rasm. Chakana savdo hajmining haqiqiy va prognoz qiymatlari chizmasi¹⁴.

1.3-jadval.

Chakana savdo hajmining 2010-2023-yillar uchun ishlab chiqarilgan va 2025-2029 - yillar uchun ishlab chiqarilishi kutilayotgan prognoz qiymati¹⁵

¹⁴ Muallif ishlanmasi

¹⁵ Muallif ishlanmasi

Yillar	Chakana savdo aylanmasi hajmi (mlrd soʻmda) haqiqiy qiymatlari	Nazariy qiymatlari	Standart xato	95% ishonch intervalining yuqori chegarasi	95% ishonch intervalining quyi chegarasi
2010	710.800				
2011	1629.60				
2012	1862.10	2164.32			
2013	1983.50	2153.64			
2014	2553.20	2604.73			
2015	3607.70	3273.63			
2016	3337.30	3691.80			
2017	4564.30	3659.07			
2018	5991.60	5244.37			
2019	6669.70	6507.05			
2020	5980.10	6809.53			
2021	7633.50	7527.78			
2022	8864.90	8787.68			
2023	10965,05	8953.50	473.819	9882.17	8024.83
2024	11680,30	9004.70	629.811	10239.1	7770.29
2025		10724.9	754.273	12203.3	9246.57

2026		11490.7	958.353	13369.1	9612.39
2027		11456.6	1323.05	14049.7	8863.42
2028		12124.9	1558.82	15180.1	9069.66
2029		13649,5	1797,79	17173,1	10125,9

Prognoz qiymatlariga e'tibor qaratilsa, 2029-yilga kelib Surxondaryo viloyati chakana savdo aylanmasi hajmi 13649,5 mlrd.so'mga yetishi va bu ko'rsatkich 2024-yilga nisbatan 1,16 barobar o'sishi kutilmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Stanislav Anatolyev "Ekonometrik modellashtirish, vaqt qatorlari tahlili, bozorlar prognozi " <https://ru.wikipedia.org/wiki>
2. Aleksey Chernyaev va Olga Digilinalarning "Rossiya iqtisodiyotini raqamlashtirish: Sharq va G'arb o'rtasida" https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=4982420
3. Abdumalik Soliyevning "Statistik modellashtirishda R dasturining qo'llanilishi " O'zbekiston Milliy Universiteti ilmiy jurnallari.2020-yil
4. Turayev Baxtiyor Ergashevichning "Gretl muhitida maxsus ekonometrika modellari"2024-yil [https://www.researchgate.net/publication/379829432 Gretl muhitida maxsus ekonometrika modellari](https://www.researchgate.net/publication/379829432_Gretl_muhitida_maxsus_ekonometrika_modellari)
5. I.Usmonovanning "Django veb-ilovasi va Celery asenkron dvigatelini birgalikda foydalanish orqali ekonometrik model (ARIMA) hisob-kitoblarini onlayn rejimda tashkil etish " 2022-yil
6. Mamatqulov Jamshid Sonatovich "Python va Django arxitekturasida dinamik iqtisodiy model qurish" 2021-yil <https://doi.org/10.12345/uzeco.2021.0078>
7. Xudayberdiyev Ulug'bek Akromovich "Serverless computing va AWS Lambda asosida iqtisodiy jarayonlarni model qilish" <https://repository.uzbekistan.edu/serverless-model-2022>

ISSN (E): 2181-4570 ResearchBib Impact Factor: 6,4 / 2024 SJIF 2024 = 5.073 Volume-3, Issue-10

8. Abdusalomova Zebo Farhod qizi “WebAssembly va JavaScript orqali real-vaqtda iqtisodiy modellashtirish” 2023-yil <https://book.uit.uz/webassembly-economics-2023>
9. Ismoilov Azizbek Otakhonovich “Django va HPC: iqtisodiy modellarni yuqori quvvatli kompyuter tarmoqlarida ishga tushirish ” <https://uzhpc.uz/publications/ismailov-hpc-django-2021>
10. Alimov R.X., Almuradov A.A., Xomidov S.O. Ekonometrik modellashtirish. O`quv qo`llanma. – T.: IQTISODIYOT, 2019. – 122 b.
11. Kasyoki A. Simple Steps for fitting ARIMA model to time series data for forecasting using R. // International
12. ТУРАЕВ Б.Э. АРИМА модели ёрдамида курилиш ишлари хажмини прогноз қилиш (Сурхондарё вилоятида мисолида). “UzBridge” электрон журнали. I – сон июнь, 2021 йил 74 – 84 саҳифалар
13. Шалабанов А.К., Роганов Д.А. Эконометрика: Учебно-методическое пособие. Казань, Академия
14. X.S.Muhiddinov, O.Q.Xatamov, A.N.Rahimov. Ekonometrika asoslari. O`quv qo`llanma. Qarshi: Intelektl nashriyoti 2021.-2875
15. X.S.Muhiddinov, O.Q.Xatamov, A.N.Rahimov. Ekonometrika asoslari. O`quv qo`llanma. Qarshi: Intelektl nashriyoti 2021.-2875

